

УДК 323.15(==411.16)(47+57)«1920/1949»

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА СРСР
ЩОДО ЄВРЕЙСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ
В 20-Х – 40-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ**

**NATIONAL POLICY OF THE USSR CONCERNING
THE JEWISH ETHNIC MINORITY IN THE 20'S
AND 40'S OF THE TWENTIETH CENTURY**

Дзюбленко І. М.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних та регіональних студій факультету історичної освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна), e-mail: djat2006@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5274-3258>

Слищенко Я. Ю.,

магістр факультету історичної освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна), e-mail: yanashynkarenko95@gmail.com

Dzyublenko I. M.,

PhD in History, assistant professor department of International and regional studies, Institute for History Education, Dragomanov National Pedagogical University (Kyiv, Ukraine), e-mail: djat2006@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5274-3258>

Slyshchenko Ya. Yu.,

Master student of the department of history education of National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine), e-mail: yanashynkarenko95@gmail.com

Досліджуються особливості національної політики стосовно єврейського населення в СРСР та УРСР у 20-х – 40-х роках ХХ століття. Розглянуто еволюцію взаємовідносин радянського партійного керівництва з єврейськими громадськими і міжнародними організаціями. Охарактеризовано процес одержавлення єврейського громадського руху в УРСР, показано участь силових структур у процесі вирішення «єврейської проблеми» Правобережної України та в Криму («Кримський проект»). Проаналізовано діяльність міжнародного товариства єврейської фінансової організації «Джойнт». Розкриті деякі аспекти репресій проти представників єврейської етнічної меншини, зокрема, арешти єврейської еліти, знищення єврейських партій та громадських організацій, терор проти керівників та учасників антирадянського єврейського підпілля в Україні.

Ключові слова: радянська влада, національна політика, єврейська етнічна спільнота, «єврейське питання», «Кримський проект», репресії, терор.

The article investigates the peculiarities of the national policy regarding the Jewish population in the USSR and the Ukrainian SSR in the 20's and 40's of the 20th century. The evolution of the relationship between the Soviet party leadership and Jewish community and international organizations is considered. The process of nationalization of the Jewish public movement in the Ukrainian SSR was characterized, and the participation of the security forces in the process of solving the «Jewish problem» on the Right Bank Ukraine and the Crimea («The Crimean Project») was shown. The activity of the international society of the Jewish financial organization «The Joint» was analyzed. Some aspects of repressions against the representatives of the Jewish ethnic minority, in particular, arrests of the Jewish elite, the destruction of Jewish parties and civic organizations, and terror against the leaders and participants of the anti-Soviet Jewish underground in Ukraine, were disclosed.

Keywords: Soviet government, national policy, Jewish ethnic minority, «Jewish problem», «The Crimean Project», repressions, terror.

Постановка проблеми. Дослідження національної політики радянського комуністичного режиму і висвітлення фактів пов'язаних з репресивною

практикою її здійснення по відношенню до окремих народів СРСР, зокрема до єврейської етнічної меншини у 20-х – 40-х рр. ХХ ст. є актуальним для України, як держави, що взяла курс на інтеграцію до багатонаціональної європейської спільноти. Вивчення політики радянського керівництва щодо єврейських політичних партій та громадських організацій, що на різних етапах новітньої історії мала різний характер, від конфронтації і прямого насильства до демагогічного загравання і співробітництва; розкриття фактів прямих репресій проти представників єврейської етнічної меншини сприятиме подоланню наслідків тоталітаризму, усвідомленню українським суспільством відповідальності за збереження власної держави та позитивному вирішенню низки міжетнічних проблем в Україні.

Аналіз досліджень. Питання взаємодії партійних органів влади і єврейських політичних та громадських організацій в окреслений період є малодослідженими в вітчизняній історіографії, колишня закритість теми, жорстко заданий алгоритм її подачі сприяв не лише ізоляції від світової думки, але й нагромадженню інтелектуального потенціалу, який дістав можливість реалізації в деякій мірі лише у пострадянській період, слід виділити роботи М. Журби [9], В. Орлянського [20], В. Гусєва [7], Ф. Турченка [23], М. Шитюка [26] та ін. На сучасному етапі питання історії єврейської національної меншини в СРСР і в Україні з'ясовані, як в загальних працях, присвячених історії національних меншин [18; 3; 10], так і в спеціальних наукових дослідженнях, присвячених актуальним проблемам історії єврейської етнічної меншини [17; 4; 16; 25].

Постановка завдання. Зважаючи на відсутність комплексних досліджень теми в сучасній історіографії завданням статті є дослідження еволюції взаємовідносин радянського партійного керівництва з єврейськими політичними, громадськими і міжнародними організаціями в 1920–40-х рр., а також визначення форм і методів реалізації національної політики радянського керівництва до єврейського населення СРСР.

Виклад основного матеріалу. Вже на початку 1920-х рр. стало очевидно, що руйнування промисловості в період громадянської війни і соціально-економічна політика радянського уряду підірвали економічну основу існування єврейського населення в районах його традиційного проживання. Погіршення умов життя єврейства сприймалося радянським керівництвом як комплексна політична проблема [13, с. 122–123].

Криза традиційного господарства єврейського населення найважче позначилася на його найбільшій частині. «Від революції в більшості своїй євреї навіть програли, а не виграли, – зазначав у зв'язку з цим голова ЦБ євсекції С. Диманштейн. – Якщо візьмемо загальне положення євреїв в містечках до революції і зараз, то вийде, що 15–20% поліпшили своє становище після революції, 30% залишилися в тому ж положенні і у 50% стан погіршився. Головна маса євреїв жила ремеслом,

торгівлею, тепер це у них зникло з рук... єврейське населення в містечках вимирає, молодь йде в контрабанду». Разом з непомірно високим числом євреїв – «позбавленців» ця обставина, на думку керівництва країни, вела до політичної неояльності єврейства [12, с. 17]. Євреї, як неодноразово зазначав Ленін, внесли значний вклад в підготовку і перемогу соціалістичної революції [15, с. 324].

«У той момент, коли значна частина російської інтелігенції відійшла, злякалася революції, – писав М. Калінін в 1926 р., – як раз в цей момент єврейська інтелігенція хлинула в канал революції, заповнила його великим відсотком в порівнянні зі своєю чисельністю і почала працювати в революційних органах управління» [1, с. 220].

До початку 1920-х рр. євреї становили третю за чисельністю етнічну групу в РКП(б) [19]. Все це разом дозволяло частини населення заявляти, що «радянська влада – жидівська влада». Розвиток таких ідей, на думку Агітпропу ЦК ВКП(б), «загрозувало в самому недалекому майбутньому постати перед нами у вигляді серйозного політичного питання». На небезпеку для радянського режиму поширення уявлень про радянську владу як влади єврейської, вказав у своєму виступі на XV з'їзді ВКП(б) Сталін [1, с. 218]. У висновку йшлося про те, що державний апарат в своїй величезній більшості складається з росіян, «...тому всякі балачки про єврейське засилля і т.д. не мають під собою жодного підґрунтя» [22]. Незважаючи на систематичні зусилля державних органів дезавувати сприйняття радянської влади, як влади єврейської, антисемітські настрої тлили в радянському суспільстві протягом усього міжвоєнного періоду. І як зазначав відомий радянський економіст, член президії ВРНГ і один з творців Держплану СРСР, Ю. Ларін (Іехіель–Міхаель Залманович Лур'є), зосередженість «надмірних мас несільськогосподарського населення в стані занепаду і розкладання» в прикордонних районах БССР і УРСР – йшлося про місцеве єврейство – була «особливо нестерпною і небезпечною» [14, с. 22].

Необхідно зазначити, що в 1922–1923 рр. в країні було ліквідовано всі національні організації: Єврейську комуністичну партію, Українську комуністичну партію (замінили на Комуністичну партію (більшовиків) України), – та заарештовано їх керівників. Таким чином місцева єврейська еліта втратила свої важелі управління та політичну силу [24].

У вересні 1924 р., було заарештовано кілька тисяч сіоністів. Після закритого суду їх усіх відправили в глухі частини Росії: на Соловецькі острови, в Киргизію і в Сибір. Ці заходи були спрямовані, в основному, проти підпільного сіоністського руху. Репресії ще більше посилювалися в 1926 р. У Москві, Ленінграді, Ніжині, Полтаві, Сімферополі, в колоніях Херсонської області і в Кривому Розі були проведені арешти [13].

Проте, зовсім скоро радянське керівництво зрозуміло, що євреїв можна досить вдало використовувати. Унаслідок громадянської війни, територія Криму була слабо заселена та зруйнована.

Із 1921 р. на півострові існувала Кримська АСРР, діяла своя конституція, поступово долалися наслідки голоду, почалася «ліквідація безземелля» серед кримських татар шляхом їх переселення з гірського Криму в степові райони.

Під час аналізу можливих шляхів розвитку півострова було вирішено втілювати в життя перспективну ідею представників єврейської фінансової організації «Джойнт». Вказане міжнародне товариство було створено в 1914 р. для сприяння єврейському населенню, яке постраждало під час війни. Було відкрито філіал банку «Агро–Джойнт» у м. Сімферополь у 1922 р. та розпочато створення селища для євреїв у Криму.

Перша офіційна заява про можливість територіально–національного рішення «єврейського питання» в СРСР була зроблена членом Правління ОЗЕТ А. Брагіним в інтерв'ю Єврейському телеграфному агентству (ЕТА) в лютому 1924 р.: «Коли єврейська колонізація досить розвинеться, що може бути досягнуто приблизно в 1927 р., область ця буде оголошена автономною на чолі з самостійним єврейським управлінням» [1, с. 219].

У липні 1926 р. в програмній статті «Єврейське питання і переселення євреїв до Криму» голова ЦВК СРСР М. Калінін заявив, що «лише євреї, розпоршені серед інших національностей, не могли отримати собі територіальну автономію, хоча їх загальна чисельність від 2,5 до 3 мільйонів чоловік в Союзі і дає їм право на автономію...». При цьому Калінін підкреслив, що радянський уряд «анітрохи не перешкоджає» «прагненню [євреїв] зберегти свою національність», хоча і «не ставить своїм завданням ... зберегти єврейську націю незалежно від її волі» [11, с. 2].

У статті «Кримська Каліфорнія», С. Горбачов у контексті переселення євреїв до Криму зазначав: з Америки прибув один із керівників «Джойнт» – Й. Розен, який переконав голову ЦВК Крим Ю. Гавена виділити в якості експерименту вільні землі для переселення 1 тис. єврейських сімей в обмін на фінансову й технічну допомогу. Одним із головних ідеологів реалізації задуму створення Єврейської Республіки в Криму став член Радянського уряду Ю. Ларін, уродженець м. Сімферополя, який розробив план створення єврейської республіки в Криму та розселення на його території 280 тис. євреїв [5, с. 22].

На Всесоюзній сільгоспвиставці 1923 р. через близького М. Ульянової та М. Бухаріну по редакції газети «Правда» А. Брагіна, керівника єврейської секції РКП(б), активно пропагувався «єврейський павільйон». Згодом А. Брагін подав у Політбюро ЦК КПРС проект рішення, згідно з яким до 10-річчя Жовтневої революції з метою переселення 500 тис. євреїв пропонувалося створити автономну єврейську область на території Пн. Криму, південної степової частини України та Чорноморського узбережжя до кордонів Абхазії, загальною площею 10 млн. десятин. Пропозиція була частково підтримана, а для поселенців, які з'їжджалися з різних міст на півострів, було виділено 132 тис. га землі [24].

Прихильники проекту Л. Троцький, Л. Каменев, Г. Зінов'єв, М. Бухарін, О. Цюрупа, Г. Чичерін майже на кожному засіданні Політбюро активно обговорювали геополітичне місце Криму. У січні 1924 р. вже йшлося про «автономний єврейський уряд, об'єднаний із Росією», про що свідчить підготовлений проект декрету про створення в північній частині Криму Єврейської АРСР. Єврейське телеграфне агентство 20 лютого 1924 р. розповсюдило за кордоном відповідне повідомлення. Для вирішення питань, що порушувались у зверненнях Ю. Ларіна та А. Брагіна щодо переселення євреїв з українських і білоруських міст, Президія ЦВК СРСР на засіданні 29 серпня 1924 р. постановила утворити Комітет із земельного устрою єврейських трудящих (КомЗЕТ) і Громадський комітет із земельного устрою єврейських трудящих (ГЗЕТ). КомЗЕТ очолив П. Смідович, ГЗЕТ – Ю. Ларін. КомЗЕТ скерував свою діяльність на переселення 500–600 тис. осіб, що обґрунтовувалося «не пристосуванням єврейського населення до економічної структури Радянського ладу, з курсом на держторгівлю, кооперацію і концентрацію промисловості».

У травні 1926 р. було визначено перспективний план переселення євреїв до СРСР на 10 років – 100 тис. сімей. У червні того ж року затверджується план на найближчі 3 роки – 18 тис. сімей. Відповідно до рішення ЦК ВКП(б) від 26 липня 1928 р. Кримська АРСР разом із Біробіджаном ставала основною базою єврейського переселення.

Візнє засідання Бюро ОК ВКП(б) у Бахчисараї 21 квітня 1926 р. схвалило перспективний переселенський план по республіці, однак виявилось, що переселення євреїв до Криму суперечило постановам місцевої влади щодо земельного устрою татарського селянства. Це неминуче призвело до конфлікту між керівництвом кримських державних і партійних органів із Москвою. У столиці за справу взялися вищі чиновники. На підтримку «кримського проекту» із закликом до Заходу про збір коштів виступили 49 відомих письменників і поетів. До Америки та Європи прибували делегації з метою агітації за створення Єврейської Республіки в Криму. У Берліні на зустрічі з представниками фінансово-політичних кіл Європи народний комісар закордонних справ Г. Чичерін запевнив, що «кримський проект» посідає особливе місце в порядку денному уряду СРСР [5, с. 24–25].

«Радянський Союз повинен стати батьківщиною для єврейських мас – в десять разів більше справжньої батьківщини, ніж будь-яка буржуазна Палестина», – говорив Калінін делегатам всесоюзного з'їзду ОЗЕТ 17 листопада 1926 р. [11, с. 2].

В кінці 1920–х–поч. 1930–х рр. на заклик радянського уряду відгукнулися не тільки «євреї-капіталісти», а й найширші кола єврейської громадськості. Ряд єврейських лівих організацій висловили бажання взяти особисту участь в єврейській колонізації в Криму. Так, наприклад, американські ліві Поалей-Ціон, запропонували

утворити «змішане суспільство з ЕРКП і прилеглих до нього організацій з одного боку, і єврейських пролетарських громадських організацій (Евобщестком, ОРТ і ін.) з іншого. Це суспільство отримуватиме відповідну концесію на відому земельну площу. Засноване товариство матиме можливість в Америці залучати організації та осіб в якості акціонерів» [1, с. 227].

Кримський, або як його називали в радянських документах того часу, «кримсько-комзетський» проект, висувався Москвою як ясно усвідомлювана альтернатива сіоністському проекту єврейської колонізації Палестини. Ще в грудні 1919 р. від імені радянського єврейства Евком засудив прагнення СО досягти угоди з Великобританією щодо «утопії єврейської держави в Палестині» в ім'я порятунку російських євреїв: «Єврейське питання в Радянській Росії більше не існує. ...Єврейські трудящі маси повинні мати в Палестині, як і в інших країнах, всі права і будуть їх мати тільки за часів панування самих трудящих» [21, с. 33–34].

Лідери ВСО включили «кримський проект» до порядку денного Єврейського конгресу Америки, що проходив у Філадельфії. Зі зверненням до учасників про збір коштів на «кримський проект» виступили 200 найбагатших людей Америки. Зокрема, обговорення питання вітали майбутні президенти Г. Гувер і Ф. Рузвельт, а дружина останнього, Елеонора, особисто взяла участь у його роботі. Напередодні конгресу від імені Радянського уряду П. Смідович повторно запевнив, що в обмін на фінансову допомогу «здійснюватиметься колонізація Криму євреями». Конгрес ухвалив підтримати «кримський проект» і виділити 15 млн. доларів.

На протигагу проектів переселення євреїв у кримськотатарських комуністів виникла ідея створення на півночі Криму німецької автономної республіки. Одним із головних супротивників масового переселення євреїв до Криму став голова Кримського ЦВК В. Ібраїмов, який виступив зі статтею в кримськотатарській газеті «Сні-Дунья»: «Від нас вимагають землі на переселення в Крим 8 тис. єврейських господарств, однак наші надлишки не задовольняють навіть своїх внутрішніх потреб, а тому кримський уряд не може погодити дану вимогу. Нещодавно це питання ми поставили у Москві і сподіваємося, що воно буде вирішено на нашу користь». Його підтримала національна інтелігенція, яка раніше входила в партію «Мілли-Фірка».

Комплекс заходів з облаштування єврейських переселенців у Криму 26 вересня 1927 р. запропонував Ю. Ларін. Одним із важливих пунктів була пропозиція НКВС Кримської АРСР «розробити план поділу земель на сільради з подальшим визнанням у них російської та єврейської мов на рівних правах». Пропозиція зустріла опір насамперед В. Ібраїмова. З огляду на це Ю. Ларін направив лист Й. Сталіну, у якому звинуватив голову Кримського ЦВК, після чого останнього викликали до Москви, де на початку 1928 р. заарештували за обвинуваченням у кримінальних злочинах у роки громадянської

війни. За наявною інформацією, він зізнався в організації вбивства одного з татарських активістів і приховуванні злочинців, після чого був розстріляний [5, с. 32].

Після цього ГПУ сфабрикувало закритий «процес 63», згідно з яким за опір єврейській колонізації Криму було вислано на Соловки та розстріляно верхівку татарської національної інтелігенції. Жорстко було придушено маніфестації кримських німців. З метою звільнення земель під переселення євреїв до Криму Президія ЦВК СРСР у терміновому порядку затвердила спеціальний закон, який визнавав північнокримські фонди землями всесоюзного значення для переселенських потреб СРСР; одночасно на Урал було вислано близько 20 тис. кримських татар. Почалося масове вилучення земель для нових переселенців. Усього було реквізовано 375 тис. га, на які планували переселити 100 тис. євреїв і проголосити Республіку.

Після такого стрімкого розвитку подій 19 лютого 1929 р. між «Джойнт», яка представляла уряд США, і ЦВК СРСР було підписано Угоду «Про Кримську Каліфорнію», яка передбачала щорічне виділення єврейською організацією 900 тис. дол. на рік протягом 10 років під 5% річних під заставу кримської території. У разі успішної реалізації проекту передбачалося виділення додаткових сум до 500 тис. дол. на рік. Виплата відсотків повинна була початися в 1945 р. і завершитися в 1954 р. (коли відбулася передача Криму зі складу Росії Україні). «Джойнт» залишав за собою виключне право без пояснень зменшити суму позики з 9 до 7 млн. доларів. До 1936 р. радянська сторона отримала 20 млн. доларів. Особливість проекту полягала в тому, що уряд СРСР випускав облігації на всю суму позики та передавав «Джойнту», які поширювалися за передплатою. Таким чином, власниками акцій земель у Криму стали відомі фінансові та політичні постаті Америки – Д. Рокфеллер, А. Маршалл, П. Варбург, Ф. Рузвельт, Д. Гувер та інші.

У 1931 р. ОК ВКП(б) і Кримський уряд констатував, що єврейське переселення в Крим себе політично виправдало. У республіці було створено єврейський національний Фрайдорфський район, 32 єврейські національні сільради, засновано газету «Ленін Вег». Водночас, переселення євреїв співпало з «розкуркуленням» і насильницьким виселенням із Криму селян.

За інформацією С. Осипова, усі виділені кошти перераховувалися напряму до єврейських поселенців через «Джойнт», оминаючи при цьому радянську сторону. Несправедливість породила обурення місцевої громади, після чого Й. Сталін висловив занепокоєння щодо розвитку національних протестних настроїв і припинив співробітництво по проекту.

Таким чином, Єврейська автономна область у Хабаровському краї була створена 7 травня 1934 р. Відділення «Джойнт» у СРСР було ліквідовано Постановою Політбюро ВКП(б) від 4 травня 1938 р. За час проекту Д. Розенберг витратив на заходи щодо створення єврейських колоній у Криму 30 млн. доларів.

Вдруге для радянської влади «Кримська Каліфорнія» стала актуальною під час Другої світової війни, коли єврейське питання відігравало важливу роль у відносинах із союзниками. Сталін розраховував на отримання коштів на відновлення народного господарства під маскою надання допомоги єврейському населенню СРСР, яке постраждало під час війни [24].

24 серпня 1941 р. в Москві організовано мітинг «представників єврейського народу». Учасники мітингу закликали братів-євреїв у всьому світі прийти на допомогу Радянському Союзу. На заклик євреїв СРСР відгукнулися євреї, що проживали в західних країнах. Так, у США створили єврейську раду з надання допомоги Росії у війні на чолі з А. Ейнштейном. В Палестині засновано громадський комітет з надання допомоги СРСР у боротьбі проти фашизму, згодом відомий як «Ліга Ві». На поч. 1942 р. органами НКВС утворена громадська організація Єврейський антифашистський комітет при Радінформбюро з представників єврейської інтелігенції для пропагандистських цілей за кордоном.

У ЄАК увійшли діячі С. Лозовський (керівник Радінформбюро) і М. Бородін. Письменники І. Еренбург і Д. Бергельсон, поети С. Маршак, П. Маркіш, Л. Квітко, кінорежисер С. Ейзенштейн, музиканти Д. Ойстрах, Е. Гігельс, актор В. Зускін, генерали Я. Крейзер і А. Кац, Герой Радянського Союзу командир підводного човна І. Фісанович, академіки А. Фрумкін, П. Капіца, Л. Штерн та ін., творець Камерного театру А. Таїров, актор і головний режисер Московського державного єврейського театру С. Міхоелс, якому раніше відводилась роль заступника Ерліха, призначений головою ЄАК. Секретарем ЄАК став Ш. Епштейн.

7 квітня 1942 р. в радянській пресі опубліковано повідомлення про заснування ЄАК і його відозву до «євреїв всього світу» за 47 підписами. Основне завдання ЄАК – впливати на літературну діяльність і матеріальну підтримку боротьби СРСР проти Німеччини. Безпосереднє кураторство ЄАК здійснював С. Лозовський [2].

У 1943 р. Міхоелс та І. Фефер в якості офіційних представників радянських євреїв відвідали і зробили семимісячне турне по США, Мексиці, Канаді та Великобританії. Для радянських збройних сил ЄАК зібрав 16 млн. доларів у США, 15 млн. у Англії і Канаді, 1 млн. в Мексиці, 750 тис. у британській Палестині, а також вніс іншу допомогу: машини, медичне обладнання, санітарні машини, одяг. Єврейський антифашистський комітет розгорнув кампанію по збору коштів на комплектування полкового підрозділу «Радянський Біробіджан», зібравши 3 млн. крб. Діяльність ЄАК сприяла відкриттю Другого фронту [26, с. 134].

В кінці війни керівництво комітету активно обговорювали плани організації Єврейської радянської республіки в Криму [26, с. 135]. Йшлося про закритий проект «Кримська Каліфорнія», реанімований у 1943 р. Так, Д. Розенберг зазначив: «Крим цікавить нас не тільки як євреїв, але і як американців, оскільки Крим – це Чорне море,

Балкани і Туреччина». Делегації ЄАК пояснили, що наближається час виплати боргу СРСР, але ситуацію можна змінити в разі повернення до ідеї створення в Криму Єврейської Республіки. Ішлося про виділення великої суми – 10 млрд. доларів [6, с. 57], і вже не лише про північні райони Криму, а про весь півострів. Кримські татари 18 травня 1944 р. через зраду Батьківщини та перехід на бік супротивника, а за ними через місяць, вірмени, болгар і греки були депортовані з Криму [8, с. 5–6].

2 квітня 1944 р. в Колонному залі Будинку Союзів відбувся третій антифашистський мітинг представників єврейського народу, де віруючі євреї були вперше представлені на ньому московським раввіном Ш. Шліфером. До кінця війни і після неї ЄАК залучили до документування подій Голокосту. Це йшло всупереч радянській політиці представлення Голокосту як злочинця проти всіх радянських громадян та невизнання геноциду євреїв.

У 1944 р. ЄАК звернувся до В. Молотова і Л. Кагановича з пропозицією підтримати план створення єврейської автономії в Криму. Це стало одним з приводів для організації антисемітської кампанії СРСР в 1946–1948 рр. МДБ СРСР звинувачувало діячів ЄАК у буржуазній націоналістичній діяльності. В повоєнний час діяльність Єврейського антифашистського комітету в основному зосередилась на виданні газети «Ейнікайт», яка з лютого 1945 р. стала виходити три рази на тиждень. Єврейський комітет планував видання двох книг: «Чорна книга» про нацистські звірства на окупованій території і «Червона книга» про збройну боротьбу проти нацизму. Ці публікації влада заборонила [26, с. 135].

«Кримський проект» упроваджувався до червня 1945 р., а в перспективі міг стати ключовою умовою поширення на СРСР «плану Маршалла». Окремі керівники ЄАК почали розподіляти між собою посади в майбутній Республіці. Президія ВР СРСР 30 червня 1945 р. прийняла Указ про перетворення Кримської АРСР у Кримську область РРФСР. Коли в листопаді 1945 р. А. Гаррман спробував зв'язатися з Й. Сталіном через В. Молотова, з метою обговорення питання економічного співробітництва, його прохання про особисту зустріч було відхилено: Й. Сталін уже змінив свою політичну лінію. СРСР став активно підтримувати створення держави для єврейського населення на частині території Палестини.

Створення Ізраїлю було проголошено 15 травня 1948 р. Нова країна де-факто відразу була визнана США та Радянським Союзом, а 18 травня 1948 р. СРСР першим встановив з Ізраїлем дипломатичні відносини.

Тим часом Й. Сталін кардинально змінив своє відношення до проекту та єврейського населення. Проти керівників ЄАК було розпочато судовий процес, а виплата відсотків за позику не планувалася [24].

Бажаючи покращити тяжкий стан єврейського народу, керівництво Єврейського анти-

фашистського комітету звернулося з листами до Й. Сталіна та В. Молотова, де проголошували «поставити питання про створення єврейської радянської республіки в одній з областей, де з політичних мотивів це можливо». Можна вважати, що подібними областями могли стати території колишніх республік німців Поволжя, або в Криму. Після цього відбулася зустріч Ш. Міхоелса, І. Фефера і Ш. Енштейна з В. Молотовим, де обговорювалося питання про створення державної єврейської освіти на території Радянського Союзу. Молотов негативно віднісся до ідеї створення єврейської республіки в Поволжі: «Євреї народ міський, їх не можна садити на трактор». По відношенню до Криму він сказав: «Пишіть листа, ми його розглянемо» [26, с. 140–141].

Отже, єврейський народ в СРСР відіграв помітну роль в усіх сферах суспільства. Ситуація в 20–х та 40–х рр. спонукала Сталіна до створення проектів «Кримська Каліфорнія», проте і першого, і другого разу, коли для радянсько-партійного керівництва допомога євреїв ставала непотрібною, проекти втрачали свою актуальність, натомість посилювалася антисемітська діяльність. Після II світової Сталін вже підтримував держави в Палестині, головним чином для того, щоб витіснити Велику Британію із Близького Сходу та не дати поширити тут свій вплив США. Після смерті Сталіна «кримське питання» так і не було вирішено.

Список використаних джерел

1. Агапов, МГ., 2011. 'Истоки советско-израильских отношений: «еврейский национальный очаг» в политике СССР в 1920-е – 1930-е годы', Тюмень: «Вектор Бук», с.218.
2. Альман, І. 'Справа Єврейського антифашистського комітету у СРСР'. [online] Доступно: festival.gluz.ru/rus/press/jen antifashist.com.html.
3. Андрійчук, МТ., 2003. 'Євреї та єврейство на сторінках українських періодичних видань Російської імперії 60х рр. XIX ст. (на матеріалах часописів «Основа» та «Черніговський листок»)', *Східний світ*, №3, с.5–15.
4. Блюм, АВ., 1996. 'Еврейский вопрос под советской цензурой, 1917–1991', *Отв. ред. Д. А. Эльшиевич, Петербург. евр. ун-т.*, СПб., 185 с.
5. Горбачев, С., 2002. 'Крымская Калифорния', *Альманах «Остров Крым»*, №1, с.22–45.
6. Градировский, С., Тупицын, А. 1998. 'Диаспоры в меняющемся мире', *Содружество НГ (Ежемесячное приложение к «Независимой газете»)*, №7, июль, с.57.
7. Гусев, В., 1995. 'Сионистское движение в Украине в 20-е годы XX века: социальная база, политические группировки, практическая деятельность', *Еврейское наследие Юга Украины. Ежегодник. Исследования, воспоминания, документы*, Харьков–Запорожье, с.78–85.
8. Ефимов, П., 2009. '«Крымская Калифорния», или по следам одной публикации', *Одесские новости*, №1 (72), с.5–6.
9. Журба, МА., 2002. 'Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. XX ст.)' К.: *Науковий світ*, 456 с.
10. 'История советских репрессий: т.1', 1997, *Юрий Исакович Стецовский; отв. ред. Л. Исакова*, М., 600 с.
11. Калинин, МИ., 1926. 'Еврейский вопрос и переселение евреев в Крым', *Известия*, М., 11 июля, с.2.
12. Колобов, ОА., Корнилов, АА., Сергунин, АА., 1991. 'Документальная история арабо-израильского конфликта: Хрестоматия', Нижний Новгород, с.17–41.
13. Кошаровский, Ю., 2007. 'Мы снова евреи. Очерки по истории сионистского движения в Советском Союзе',

Израиль: *Иерусалим*, Т.1, с.122. [online] Доступно: http://www.angelfire.com/sc3/soviet_jews_exodus/JewishHistory_s/JewishHistoryKosharovskiy.shtml.

14. Ларин, Ю., 1928. 'Социальная структура еврейского населения СССР', *Большевик*, №15, С.22.

15. Ленин, В.И., 'Доклад о революции 1905 года', Т.30, с.324–339.

16. Найман, О., 2003. 'Історія євреїв України', *Академія історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова*, К.: [б. в.], 495 с.

17. Наулко, В., 2003. 'Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні', *Людина і політика*, №3.

18. 'Национальные процессы в Украине. История и современность: Документы и материалы [Текст]: довідник: У 2 ч.', 1997, ред. В. Ф. Панібудьласка, К.: *Вища школа*, Ч.2 / упоряд. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка, К.: [б. в.], 704 с.

19. 'О национальном составе РКП(б)', 1923, *Правда*, 21 августа.

20. Орлянский, В.С., 2000. 'Євреї України в 20–30 рр. XX ст. Соціально-політичний аспект', Запоріжжя, с.186.

21. 'Политика советской власти по национальным делам за три года. 1917–1920', 1920, М.: *Госиздат*, 185 с.

22. 'Системная история международных отношений в четырех томах. 1918–2003. События и документы', *Под ред. А. Д. Богатурова*, Том I (520 с.), том II (247 с.), М.: *Московский рабочий*, 2000. Том I (720 с.), том IV (600 с.), М.: *НОФМО*, 2003–2004.

23. Турченко, Ф., 1993. 'Володимир Жаботинський питання єврейської сільськогосподарської колонізації Півдня України', *Міжнародні відносини на Півдні України, історія і сучасність*, Запоріжжя, с.45–59.

24. Фальков, Р. 'Ідеї створення Єврейської Республіки в Криму'. [online] Доступно: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/ideji-stvorennjajevreiskoji-respubliki-v-krimu/>

25. Шаповал, М., 1998. 'Євреї на Україні', *Дніпро*, №7.

26. Шитюк, М.М., 2013. 'Діяльність єврейського антифашистського комітету (1942–1948 роки)', *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки*, Вип.3.35, с.134–141.

References

1. Agarov, M.G., 2011. 'Istoki sovetsko-izrail'skikh otnoshenij: «evrejskij nacional'nyj ochag» v politike SSSR v 1920-e – 1930-e gody (The origins of Soviet-Israeli relations: the «Jewish national center» in the policy of the USSR in the 1920–1930s)', *Tjumen': «Vektor Buk»*, s.218.

2. Al'man, I. 'Sprava Jevrejs'kogo antyfasystsk'kogo komitetu u SRSR (Jewish Antifascist Committee in the USSR)'. [online] Dostupno: festival.gluz.ru/rus/press/jen.antifasist.com.html.

3. Andrijchuk, M.T., 2003. 'Jevrei' ta jevrejstvo na storinkah ukrai'ns'kyh periodychnyh vydan' Rosijs'koi' imperii' 60h rr. XIX st. (na materialah chasopysiv «Osnova» ta «Chernigovskij lystok») (Jews and Jews on the pages of the Ukrainian periodicals of the Russian Empire of the 60's of the nineteenth century. (on materials of the magazines «Osnova» and «Chernigov leaf»)), *Shidnyj svit*, №3, s.5–15.

4. Bljum, A.V., 1996. 'Evrejskij vopros pod sovetskoj cenzuroj, 1917–1991 (The Jewish question under the Soviet censorship, 1917–1991)', *Otv. red. D. A. Jel'jashevich, Peterburg. evr. un-t., SPb.*, 185 s.

5. Gorbachev, S., 2002. 'Krymskaja Kalifornija (Crimean California)', *Al'manah «Ostrov Krym»*, №1, s.22–45.

6. Gradirovskij, S., Tupicyn, A. 1998. 'Diaspory v menjajushhemsja mire (Diasporas in a changing world)', *Sodruzhestvo NG (Ezhemesjachnoe prilozhenie k «Nezavisimoj gazete»)*, №7, ijul', s.57.

7. Gusev, V., 1995. 'Sionistskoe dvizhenie v Ukraine v 20–e gody XX veka: social'naja baza, politicheskie gruppirovki, prakticheskaia dejatel'nost' (Zionist movement in Ukraine in the 20s of the twentieth century: social base, political groups, practical activities)', *Evrejskoe nasledie Juga Ukrainy. Ezhegodnik. Issledovanija, vospominanija, dokumenty*, Har'kov–Zaporozh'e, s.78–85.

8. Efimov, P., 2009. '«Krymskaja Kalifornija», ili po sledam odnoj publikacii («Crimean California», or in the wake of one publication)', *Odesskie novosti*, №1 (72), s.5–6.

9. Zhurba, M.A., 2002. 'Etnonacional'ni ta mizhnarodni aspekty dijaj'nosti gromads'kyh ob'jednan' ukrai'ns'kogo sela (20–30 rr. XX st.) (Ethnonational and international aspects of the activities of public associations of the Ukrainian village (20–30 years of the XX century))' К.: *Naukovyj svit*, 456 s.

10. 'Istorija sovetskih repressij: t.1 (History of Soviet repression: t.1)', 1997, *Jurij Isaakovich Stecovskij; otv. red. L. Isakova, M.*, 600 s.

11. Kalinin, M.I., 1926. 'Evrejskij vopros i pereselenie evreev v Krym (Jewish question and the resettlement of Jews in the Crimea)', *Izvestija, M.*, 11 ijulja, s.2.

12. Kolobov, O.A., Kornilov, A.A., Sergunin, A.A., 1991. 'Dokumental'naja istorija arabo-izrail'skogo konfliktu: Hrestomatija (Documentary history of the Arab–Israeli conflict: Reader)', *Nizhnij Novgorod*, s.17–41.

13. Kosharovskij, Ju., 2007. 'My snova evrei. Oчерки po istorii sionistskogo dvizhenija v Sovetskom Sojuze (We are Jews again. Essays on the history of the Zionist movement in the Soviet Union)', Izrail': *Ierusalim*, Т.1, с.122. [online] Dostupno: http://www.angelfire.com/sc3/soviet_jews_exodus/JewishHistory_s/JewishHistoryKosharovskiy.shtml.

14. Larin, Ju., 1928. 'Social'naja struktura evrejskogo naselenija SSSR (Social structure of the Jewish population of the USSR)', *Bol'shevik*, №15, S.22.

15. Lenin, V.I., 'Doklad o revoljucii 1905 goda (1905 Revolution Report)', Т.30, с.324–339.

16. Najman, O., 2003. 'Istorija jevrei'v Ukrai'ny (History of Jews in Ukraine)', *Akademija istorii' ta kul'tury jevrei'v Ukrai'ny im. Shymona Dubnova, K.*: [b. v.], 495 s.

17. Naulko, V., 2003. 'Jevrei' u konteksti suchasnyh etnichnyh procesiv v Ukrai'ni (Jews in the Context of Modern Ethnic Processes in Ukraine)', *Ljudyna i polityka*, №3.

18. 'Nacional'ni procesy v Ukrai'ni. Istorija i suchasnist': Dokumenty i materialy [Текст]: довідник: У 2 ч. (National processes in Ukraine. History and Modernity: Documents and Materials [Text]: Directory: At 2 o'clock)', 1997, ред. В. Ф. Панібуд'ласка, К.: *Vyshha shkola*, Ч.2 / упоряд. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібуд'ласка, К.: [б. в.], 704 с.

19. 'O nacional'nom sostave RKP(b) (On the national composition of the RCP(b))', 1923, *Pravda*, 21 avgusta.

20. Orljans'kyj, B.C., 2000. 'Jevrei' Ukrai'ny v 20–30 rr. XX st. Social'no-politychnyj aspekt (Jews of Ukraine in the 20–30's. XX centuries. Socio-political aspect)', *Zaporizhzhja*, s.186.

21. 'Politika sovetskoj vlasti po nacional'nyh delam za tri goda. 1917–1920 (Soviet policy on national affairs for three years. 1917–1920)', 1920, М.: *Gosizdat*, 185 s.

22. 'Sistemnaja istorija mezhdunarodnyh otnoshenij v chetyreh tomah. 1918–2003. Sobytiya i dokumenty (System history of international relations in four volumes. 1918–2003. Events and documents)', *Pod red. A. D. Bogaturova*, Том I (520 с.), том II (247 с.), М.: *Moskovskij rabochij*, 2000. Том I (720 с.), том IV (600 с.), М.: *NOFMO*, 2003–2004.

23. Turchenko, F., 1993. 'Volodymyr Zhabotyns'kyj pytannja jevrejs'koi' sil's'kogospodars'koi' kolonizacii' Pivdnja Ukrai'ny (Volodymyr Jabotinsky Issues of Jewish Agricultural Colonization in the South of Ukraine)', *Mizhnarodni vidnosyny na Pivdni Ukrai'ny, istorija i suchasnist'*, Zaporizhzhja, s.45–59.

24. Fal'kov, R. 'Idei' stvorennja Jevrejs'koi' Respubliki v Krymu (Ideas of creation of the Jewish Republic in the Crimea)'. [online] Dostupno: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/ideji-stvorennjajevreiskoji-respubliki-v-krimu/>

25. Shapoval, M., 1998. 'Jevrei' na Ukrai'ni (Jews in Ukraine)', *Dnipro*, №7.

26. Shytjuk, M.M., 2013. 'Dijal'nist' jevrejs'kogo antyfasystsk'kogo komitetu (1942–1948 roky) (Activities of the Jewish Anti-Fascist Committee (1942–1948))', *Naukovyj visnyk Mykolai'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. O. Suhomlyns'kogo. Ser.: Istorychni nauky*, Vyp.3.35, s.134–141.

* * *